سنڌو سڀيتا جي وارثن جون 10 هزار سال آڳاٽيون ايجادون

رڪ سنڌي

دنيا جي تعمير ۽ ترقي ۾ ٻين قومن وانگر سنڌو ماٿري جي ماڻهن جو به اهم ڪردار رهيو آهي. دنيا اڄ ترقي جو جيڪو معراج ماڻيو آهي، ان ۾ سنڌ ديس جي ماڻهن جو پڳهر ۽ پورهيو به شامل رهيو آهي. اڄ کان هزارين سال اڳ هن ڌرتي تي انسانذات جيڪو سفر شروع ڪيو، ان سفر جي پيرن جا نشان سنڌو ماٿري ۾ به ملن ٿا. سنڌو ماٿري اندر اڄ کان 10 هزار سال اڳ جيڪا تهذيب اُسري، اها جاگرافيائي طور مڙني ايشيائي تهذيبن کان وسيع ايراضيءَ ۾ اٽڪل 5 لک چورس ميلن تائين پکڙيل هئي. ان جو ڦهلاءُ روس جي سرحدن تائين وڃي پهتو هو. سنڌو سڀيتا جو علائقو پکيڙ ۾ بابل کان چؤڻو ۽ مصر کان ٻيڻو هو. سنڌو سڀيتا جي ايراضيءَ ۾ موجوده سمورو پاڪستان، هندستاني پنجاب، اولهه يو پي، هريانا، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات، مهاراشٽر ۽ افغانستان جو ڪجهه حصو شامل هئا. ان وقت سنڌو

رياست امڪاني پنجن صوبن ۾ ورهايل هوندي هئي. جنهن جو مرڪز موهن جو دڙو هوندو هو ۽ موجوده سنڌ، مرڪزي صوبو هوندو هو.

سنڌو ماٿري ۾ 5 لک سال اڳ انساني رهائش جا آثار مليا آهن. اهڙا آثار ماهرن ننگر پارڪر ۾ لوڻي ندي ڀرسان مليا ڪيا آهن. جتان پراڻي پٿر دور جي انسانن جي استعمال جا اوزار به مليا آهن. يعني 5 لک سال اڳ هتان جي رهواسين رولو زندگي کي ڇڏي باقاعدي هڪ هنڌ رهائش اختيار ڪئي. جيڪو انساني ترقي جي تاريخ ۾ هڪ سنگ ميل هيو. (1)

سنڌو ماٿري ۾ 50 هزار سال اڳ روهڙي وارين ٽڪرين مان به انساني رهائش ۽ سندن استعمال جا اوزار مليا آهن. انهن اوزارن سان هو جانورن ۽ پکين جو شڪار ڪندا هيا. (2)

اسان هيٺ سنڌو سڀيتا جي دور ۾ ٿيل اهم ايجادن بابت مختصر تفصيل شامل ڪنداسين. جيئن ان ڳالهه جو پتو پئجي سگهي ته سنڌ جي ماڻهن دنيا جي ترقي ۾ ڪهڙو حصو ورتو. دنيا کي هن ماٿري جي ماڻهن اڄ کان هزارين سال اڳ ڪهڙو ڪهڙو علم ۽ ايجادون منتقل ڪيون.

باهه جي دريافت

سنڌو ماٿري ۾ 50 هزار سال اڳ باهه جي دريافت جا آثار ملن ٿا. يعني دنيا اندر سڀ کان پهريان هن ماٿري جي رهواسين باهه جي دريافت ڪئي. باهه جي دريافت انساني زندگي جي ترقي ۾ هڪ وڏو ﭽال ثابت ٿيو. (3)

فصل پوکڻ جي شروعات

سنڌو ماٿري ۾ 15 هزار سال اڳ هتان جي رهواسين زمين کيڙڻ، فصل پوکڻ ۽ جانور پالڻ جي شروعات ڪئي. جنهن جا آثار روهڙي، ڪراچي، حيدرآباد ۽ منﭽر ڍنڍ وارن علائقن جي قديم آٿارن مان هٿ آيا آهن. (4)

ڪکاوان گهر ٺاهڻ جي شروعات

هن ماٿري ۾ 8 هزار سال اڳ ڳوٺ پيچڻ، ڪکاوان گهر ٺاهڻ ۽ زراعت کي ترقي ڏيارڻ جا ثبوت ملن ٿا. ان ئي دور ۾ پهريون ڀيرو گهرو استعمال جا ٿانون ايجاد ڪيا ويا. مهرڳڙهه ۽ آمري مان اهڙا ثبوت مليا آهن. (6) (05

چڪ جي ايجاد

سنڌو ماٿري ۾ سادا 6 هزار سال اڳ (4000 ق م) سڀ کان وڏي ايجاد چڪ تي ٿانون ٺاهڻ هيو. جيڪا دنيا اندر پهرين وڏي ايجاد قرار ڏني وڃي ٿي. جنهن بعد ئي اڳتي هلي ڦيٿي جو بنياد پيو. (7) (8)

<u>ڦيٿي ۽ ڏاند گاڏي جي ايجاد</u>

سنڌو سڀيتا جي وارثن واپار سبب ئي ٽرانسپورٽ جي ٽيڪنالاجي ۾ مهارت حاصل ڪئي. سنڌو سڀيتا دنيا جي پهرين تهذيب هئي، جنهن ڦيٿي کي ٽرانسپورٽ طور استعمال ڪيو. هن سڀيتا جي وارثن ڏاند گاڏين جي ايجاد ڪئي. (9) جيڪا قديم دور جي انسان جي هڪ وڏي سائنسي ايجاد ۽ ترقيءَ طرف اٿندڙ قدم هئي.

<u>ڌات جي دريافت</u>

سنڌ ۾ ساڍا 6 هزار سال (4000 ق م) اڳ ڏات ڳولي لڌي وئي. جنهن بعد پهريون ڀيرو ٺامي مان اوزار ۽ هار سينگار جون شيون ٺاهڻ جي شروعات ٿي. (10)

<u>شهري رياست جو بنياد</u>

سنڌو ماٿري اندر شهري رياست جو بنياد ساڍا 7 هزار سال اڳ (5 هزار ق-م) ڏاري پيو. هتان جا ماڻهو شهرن ۾ رهڻ لڳا. سندن گهر پڪسراوان، ٻه ماڙ بلڊنگن تي مشتمل هجڻ سان گڏ جديد طرز جي غسل خانن، بورچيخانن، تلائن، کوهن سان يعني اڄ ڪالهه جي شهرن وانگر مڙني سهوليتن سان آراستا هئا. سندن شهرن جا رستا ڪشادا، زمين ۾ ڍڪيل نالين، وندر جون جايون، مسافر خانا ۽ بازارون سهڻي رٿا سان جڙيل هيون. موهن جو دڙو، هڙاپا، چانهون جو دڙو ان در جا وڏا شهر يعني اهم شهري مرڪز قرار ڏنا ويندا آهن. (11)

<u>سونا زيور ٺاهڻ جو هنر</u>

سنڌو ماٿري جي رهواسين ساڍا 7 هزار سال اڳ سونا زيور ٺاهڻ جو بنياد وڌو. موهن جي دڙي جي دور ۾ سنڌ ۾ سونارڪو هنر عروج تي هيو. چانهون جي دڙي واري شهر مان سونا زيور ايترا ته مليا آهن، جو آرڪيالاجي ماهرن ان کي "زيورن جو شهر" قرار ڏنو آهي. چانهون جي دڙي مان سون، مٽيءَ، ٽامي ۽ سپيءَ مان ٺهيل چوڙيون، هار، تائيٽ، ٻهه رکيون، بازوبند، ڏند کوٽڻيون، ڪن کوٽڻيون، وارن جون ٽاچنيون، سرمي وجهڻ جون سرايون ۽ ڪانيون هٿ آيون آهن. (12) اهي سڀ هن ماٿري جي ماڻهن جون ايجادو هيون.

<u>مصوري جو بنياد</u>

سنڌو ماٿري ۾ ساڍا 7 هزار سال اڳ مصوري جو بنياد پيو. هو ٻڪل مٽيءَ جي ٿانون، پٿر، هڏي ۽ هاٿي جي ڏندن تي ڏاڍيون سهڻيون ۽ دلڪش مورتون ٺاهيندا هئا. (13) آمري، موهن جي دڙي ۽ چانهون جي دڙي مان اهڙا ثبوت مليا آهن. (14)

<u>شطرنج جي ايجاد</u>

سنڌو ماٿري شطرنج جي جاءِ پيدائش هئي. موهن جي دڙي مان اهڙيون گوٽون ۽ پٿر مليو آهي، جنهن تي شطرنج جا خانا ٺهيل آهن. ان دور ۾ به شطرنج ائين کيڏي ويندي هئي، جيئن هن وقت کيڏي وڃي ٿي. (15)

<u>ٻارن جا رانديڪا</u>

سنڌو ماٿري جي وسندين مان بي انتها رانديڪا پڻ مليا آهن. هتان مٽيءَ، سپ، پٿرن ۽ هاٿي ڏندن جي هر قسم جا ارنديڪا مليا آهن. رانديڪن ۾ مٽيءَ جون ٺهيل ننڍڙيون گاڏيون، مٽيءَ جا ڏاند، ننڍين سڱن وارا ڏاند، گينڊا، مينهون، شينهن، سوئر، ٻيولڙا، سها، مڇيون، مانگر مڇ، ڪڇون، ڪڪڙيون، طوطا خاص طور ذڪر لائق آهن. (16)

<u>ڪڪڙ جي پوک</u>

دنيا ۾ ڪڪڙ جي پوک جي شروعات سنڌ مان ئي ٿي. سنڌ ۾ موهن جي دڙي مان ڪڪڙ جا ڪي ڪارا ٽيل پر سالم داڻا به مليا آهن. هڙاپا

مان مٽر ۾ تر مليا آهن. جڏهن ته موهن جي دڙي مان ڪجور جون ڪڪڙيون به مليون آهن. (17)

<u>ڪپهه مان ڪپڙي ٺاهڻ جي صنعت</u>

سنڌو ماٿر جي اهم دريافت موهن جي دڙي مان مليل اهو ڪپهه جو ٽانڊيل ڪپڙو آهي، جيڪو ٽامي ۽ چانديءَ جي ٿالهيءَ جي پرسان مليو آهي. اها ڪپهه جي قديم ترين دريافت آهي. جڏهن ته ڪورڪو هنر سنڌ ۾ گهڻي قديم زماني کان موجود هيو. (18) (19) موهن جي دڙي مان سٽ ڪتڻ جا اٽ مليا آهن. کوٽائي مان گهڻو ڪري هر گهر مان سٽ ڪتڻ جا چرخا مليا آهن. اهي چرخا قيمتي ڌاتن کان وٺي مٽيءَ جا به ٺهيل مليا آهن.

<u>سارين جي پوک</u>

سنڌ جا ماڻهو ڪڪ، ڪپهه کان سواءِ سارين جا فصل پڻ پوکيندا هئا. اگر سڄي دنيا ائين وسهندي هئي ته سڄي دنيا ۾ پهريان پهريان چانورن

جي پوک فلپائين ۾ ٿي ٿئي. پر سنڌو سڀيتا جي قديم آثارن جي کوٽائين مان معلوم ٿيو آهي ته فلپائن کان به ڪي صديون اڳ سنڌ جا هاري ناري سارين جي پوک ڪندا هئا. (20)

<u>ڪئيلنڊر جو استعمال</u>

موهن جي دڙي جا ماڻهو 2500 ق-م ۾ چوماسي وارين هوائن ۽ سنڌوندي ۾ ٻوڏ جو اڳواٽ اندازو لڳائڻ لاءِ پٿر جا ڪئلينڊر استعمال ڪندا هئا. فنلينڊ جي قديم آثارن واري ماهر ڊاڪٽر ايرڪا مائولا چيو آهي ته اهي پٿر دنيا جا پهريان سائنسي اوزار آهن. ڊاڪٽر مائولا دعوى ڪئي آهي ته سائنس جي جنم ڀومي ميسوپوٽيميا يا مصر نه پر سنڌ آهي. (21) (22)

<u>علم فلڪيات جي ڄاڻ</u>

سنڌو ماٿر جا رهواسي مهينا چنڊ مطابق شمار ڪندا هئا. هتي چنڊ جي حساب سان مهيني جو رواج هيو. ان حساب سان موسمن جو به شمار ڪندا

هئا. هو چنڊ جي رفتار سان پنهنجا ڏڻ ملهائيندا هئا. (23) موهن جي دڙي جا رهواسي هرهڪ موسم جا چار مهينا شمار ڪندا هئا. رياضيءَ جي هڪ روسي ماهر آءِ اي ولدروسڪيءَ چيو آهي ته موهن جي دڙي مان هٿ آيل مهرن جي ڪمپيوٽر ذريعي اڀياس مان معلوم ٿيو آهي ته سنڌو ماٿريءَ جا ماڻهو "علم فلڪيات" بابت وڏي ڄاڻ رکندا هئا.

ٽهپ جو فن ۽ زيرو جي ايجاد

سنڌ جي قديم باشندن ڏهه جو فن ايجاد ڪيو. ڇو جو ڏهه جون مٽيءَ جون گوليون ۽ تورڻ جا وٽ اسان کي سنڌ جي قديم آثارن مان مليا آهن. سنڌي ماڻهو لکڻ پڙهڻ جي فن کان اڳ ڏهه جو فن ايجاد ڪيو. هڪ ماهر گريئرسن چيائي ٿو ته سنڌو ماٿر جا رهواسي ٽهپ ڪري ڄاڻندا هئا، هو انگ ڏهه ۽ حساب ڪتاب رکڻ جا ماهر هئا. هو ويهون ويهون ڪري ٽهيندا هئا ۽ سٺ بدران ٽي ڪوڙيون يا ٽي ويهون ڪري چوندا هئا. جيڪو طريقو اڄ به سنڌ اندر رائج آهي. ان وقت پهريون ڀيرو هن ماٿري جي ماڻهن ويهون

ويهون جي صورت ۾ انگن ۾ زيرو (0) جو استعمال ڪيو. (24) (25)

تور لاءِ وٽ ۾ تارازو جو استعمال

موهن جي دڙي مان پٿرن جا نهايت صفائي سان ٺهيل ٽڪرا ملن ٿا. جيڪي وزن ڪرڻ لاءِ وٽن طور استعمال ٿيندا هوندا. انهن ۾ ڪي وٽ ته ايترا وڏا آهن، جو ڪين رسن سان کڻڻ پوندو هوندو. ڪي ته وري ايترا ننڍڙا آهن، جو انهن سان سون ۾ چاندي توريو ويندو هوندو. (26) موهن جي دڙي مان ملڪ نڍا وٽ خاڪي رنگ جي سليٽ جا هئا. تارازو گهٽ مليا آهن. تقريبن هڪ سو پنجاهه جڳهن تي پيمائش ڪرڻ سان اهو معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ اندر هڪ ئي وقت ۾ فوٽ ۽ ڪيوبڪ فوٽ ٻنهي طريقن سان پيمائش ڪئي ويندي هئي.

جاميٽري جو علم

مشهور آمريڪن سنڌي محقق پروين ٽالپر پنهنجي ڪتاب "اڍائي

هزار ڪان ڏيڍ هزار سال قبل مسيح تائين سنڌو ماٿري جي سڀيتا ۾ جاميٽري جا اه ڄاڻ" ۾ تحقيق ڪري ڄاڻايو آهي ته موهن جي دڙي جا ماڻهو جيوميٽري جي علم کان واقف هُئا جنهن لاءِ هن موهن جي دڙي جي لپي (اسڪرپٽ) جي هر اکر ڪي ڪڻي ان کي ثابت ڪيو آهي ته انهن مان هرهڪ جيوميٽريڪل پيٽرن موجب جڙيل آهي (27) (28)

واپاري مهرن جي ايجاد

سنڌو سڀيتا جي وارثن جي ڪامياب ترين تخليق اهي مهرون آهن، جيڪي موهن جي دڙي، هڙاپا ۽ ٻين شهرن مان مليون آهن. ايڏي وڏي تعداد ۾ مهرون مليون آهن جو ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هر شخص وٽ پنهنجي مهر هوندي هئي. اهي مهرون اسٽيٽائيٽ (Steatite) مان ٺهيل آهن. (29)

ٻيڙيون ۽ جهاز راني

سنڌو سڀيتا جي دريافت کان اڳ دنيا وارن جي نظر ۾ ته پهرين جهاز راني

جو فن فنيقي قوم ايجاد ڪيو. پر جڏهن سنڌ ۾ قديم آثارن جون کوٽايون ٿيون ۽ سنڌو سڀيتا پنهنجي عجائبات سان ظاهر ٿي ته ماهرن کي ان پراڻي راءِ کي تبديل ڪرڻو پيو. ڇو جو فنيشيا کان گهڻو اڳ جهاز رانيءَ جي فن جو پتو سنڌ ۾ پوي ٿو. سنڌو سڀيتا جي دور ۾ مڪران جي سامونڊي ڪناري تي دشت نديءَ جي واديءَ ۾ "ستڪگين در" ۽ شادي ڪرونڊيءَ جي ماٿر ۾ "ستڪگين ڪوهه" سنڌ ۽ عراق وچ ۾ جهاز رانيءَ جا ٻه وڏا مرڪز هئا. جتي سامونڊي جهاز لنگر هڻندا هئا. ساڳئي ئي وقت کنڀات جي نار جي ڪناري تي لوٿل نالي شهر جي کوٽائي مان سامونڊي جهازن ٺاهڻ جي هڪ گودي ملي آهي، جيڪا سچ پڪين سرن جي ٺهيل آهي. (30)

ململ جو ڪپڙو

بابل ۽ نينوا جي ڪتبن ۾ سنڌ جي شربتي ململ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. جنهن کي 'سنڌو' سڏيو ويندو هو. ان مان خبر پوي ٿي ته سنڌ جا هنرمند ململ جو ڪپڙو تيار ڪري پرڏيهه ۾ وڪرو ڪري ناڻو ڪمائيندا

هئا، يا ان جي بدلي اتان شيون خريد ڪري هتي آڻيندا هئا. سنڌو درياهه جي نسبت سان ان ڪپڙي کي “سنڌو” (ململ) سڏيو ويندو هو. (31) (32)

<u>ٻولي ۽ لپي</u>

سنڌ ۾ قديم آثارن جي کوٽائي کان اڳ ماهرن وٽ اها راءِ موجود هئي ته تحرير جو فن سڀ کان پهريان دجله ۽ فرات وارن ايجاد ڪيو. ان بعد مصري تهذيب وارن ۽ ٻين سکيو. موهن جي دڙي جي کوٽائي کان پوءِ ثابت ٿيو ته ساڍا 7 هزار سال اڳ سنڌو سڀيتا جي وارثن وٽ لکت جو هڪ نظام موجود هو. موهن جي دڙي ۽ هڙاپا مان اٽڪل 800 کن مهرون ۽ ٽائيٽ لڌا آهن. جن تي شڪليون، تصويرون ۽ لکت جون نشانيون اُڪريل آهن. اها ان وقت جي سنڌي ٻولي جي لپي هئي. (33) (34)

References:

(1) Panhwar, M.H. “Chronological dictionary of Sindh” P- 7-8

(2) Report “Bulletin” Vol: 5, 1975-76, Institute of Sindhology p-18

(3) Lal, B. B. "The Rigvedic People: 'Invaders'?/'Immigrants'? or Indigenous?". *Aryan Books International*.

(4) http://archaeology.about.com/od/Domesticated-Plants/fl/The-Domestication-of-Sesame-Seed-Ancient-Gift-from-Harappa.htm

(5)لئمبرڪ، اي ڇ. ٽي ”سنڌ هڪ عام جائزو“ ص-98 ، وڏيڪ ڏسو گنڪوفسڪي، ”پاڪستان ڪي قوميتين“، ماسڪو 1976ع، ص-34-33

(6) Mughal, M.R “The Dawn of Indus Civilization” Sindh Quarterly Karachi 1980-4, P-24 to 27

(7)پنهور، ايم اي ڇ، ”سنڌ جي تاريخ.... تحقيق ۽ اشاعت“ ٽماهي مهراڻ حيدرآباد، 1984-2، ص-164

(8) Panhwar, M.H, The Chronological Dictionary of Sindh” jamshoro, P-18

(9) Michael D. Petraglia, Bridget Allchin,Top of FormBottom of Form The Evolution and History of Human Populations in South Asia, Netherlands 2007, Ref: https://books.google.com.pk/books?id=Qm9GfjNlnRwC&pg=PA18&lpg=PA18&dq=Evolution+%26+Human+Origins+in+Indus+valley&source=bl&ots=7VbPi2qT6i&sig=deYXzfGE5jXxOwV6eBYU7goPKM&hl=en&sa=X#v=onepage&q=Evolution%20%26%20Human%20Origins%20in%20Indus%20valley&f=false

(10) گنڪو فسڪي، ”پاڪستان ڪي قوميتين“،ماسڪو 1976ع، ص- 35

(11) The researchers were led by University of Florida scientists Benjamin Valentine (who is now at Dartmouth College), John Krigbaum and George Kamenov with two Deccan College, Pune scientists Vasant Shinde and Veena Mushrif-Tripathy, and two more US scientists making up the other members. Their research paper is published in in the online journal PLoS ONE.

(12) Mackay, E. Chanhu-Daro: Excavations 1935-1936. New York, 1943. (American Oriental Series, vol. 20.)

(13) الانا، غلام علي، ”سنڌي ثقافت جا اهم پهلو“، اٿا مينهن ملير، ص-101-92

(14) حسن، سبط، ”پاڪستان مين تهذيب ڪا ارتقا“ ص-63-62

(15) Gupta, K.R.; Gupta, Amita. (2006). *Concise Encyclopaedia of India*, *Volume 3*. Atlantic Publishers & Distributors. pp. 964

(16) Mohenjo-daro Tools and Artifacts Photo Gallery. *Archaeology Online*; retrieved 8 April 2012.

(17) http://archaeology.about.com/od/Domesticated-Plants/fl/The-Domestication-of-Sesame-Seed-Ancient-Gift-from-Harappa.htm

(18) http://archaeology.about.com/od/Domesticated-Plants/fl/The-Domestication-of-Sesame-Seed-Ancient-Gift-from-Harappa.htm

(19) ايم اي ڇ پنهور، سنڌ جي ريجاڻي تاريخ، ڪراچي، 2013ع، (باب ستون)

(20) https://www.sci.news/archaeology/indus-civilization-rice-04400.html

(21) روانه هلال پاڪستان 31 ڊسمبر 1983ع

(22) A. K. BAG, ASTRONOMY IN INDUS CIVILIZATION AND DURING VEDIC TIMES, https://www.researchgate.net/publication/241232191_Astronomy_in_Indus_Civilization_and_during_Vedic_Times/fulltext/02cd71420cf2f49a781e5331/Astronomy-in-Indus-Civilization-and-during-Vedic-Times.pdf

(23) A. K. BAG, ASTRONOMY IN INDUS CIVILIZATION AND DURING VEDIC TIMES, https://www.researchgate.net/publication/241232191_Astronomy_in_Indus_Civilization_and_during_Vedic_Times/fulltext/02cd71420cf2f49a781e5331/Astronomy-in-Indus-Civilization-and-during-Vedic-Times.pdf

(24) Graersen, “Linguistic Survey of India” Vol: 1, Part 1, P-35-132

(25) Dr Bryan Wells, “Indus Valley's Bronze Age civilisation 'had first sophisticated financial exchange system”, http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/india/6584160/Indus-Valleys-Bronze-Age-civilisation-had-first-sophisticated-financial-exchange-system.html

(26) Dr Bryan Wells, “Indus Valley's Bronze Age civilisation 'had first

sophisticated financial exchange system”, http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/india/6584160/Indus-Valleys-Bronze-Age-civilisation-had-first-sophisticated-financial-exchange-system.html

(27) لئمبرڪ، اي ڇ. ٽي ”سنڌ هڪ عام جائزو“ ص-103-102

(28) Talpur, Parveen, Evidence of Geometry in Indus Valley Civilization 2500-1500 B.C. Sindhology Department, University of Sindh, Jamshoro. 1995

(29) Frank Raymond Allchin, Craft, technology, and artifacts in Indus Valley Civilization, https://www.britannica.com/place/ancient-Egypt/The-Predynastic-and-Early-Dynastic-periods

(30) Michael D. Petraglia, Bridget Allchin,Top of FormBottom of Form The Evolution and History of Human Populations in South Asia, Netherlands 2007, Ref: https://books.google.com.pk/books?id=Qm9GfjNlnRwC&pg=PA18&lpg=PA18&dq=Evolution+%26+Human+Origins+in+Indus+valley&source=bl&ots=7VbPi2qT6i&sig=deYXzfGE5jXxOwV6eBYU7goPKM&hl=en&sa=X#v=onepage&q=Evolution%20%26%20Human%20Origins%20in%20Indus%20valley&f=false

(31) Marshall, Sir John “Mohen jo Daro and Indus Civilization” Vol: 1, P-VI

(32) Majumdar, R.L, “History and Culture of Indian People” Bombay, 1955, Vol: 2, P-611-612

(33) ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌيڪار، سنڌو لکت، ايڪيهين صديءَ ۾ ٿيل نئين تحقيق، سنڌي لئنگيج اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ، 2012ع (راجيش رائو ۽ سندس ساٿين جو مقالو)

(34) Locklear, Mallory (25 January 2017). "Science: Machine learning could finally crack the 4,000-year-old Indus script". The Verge. Manhattan, New York, NY